

УДК 347.234.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.26>

РЕКВИЗИЦІЯ ЯК ПІДСТАВА ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Косак В.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
Львівського національного
університету ім. Івана Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8698-7461>
volodymyr.kosak@gmail.com*

Андрусів У.Б.,

*кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Інституту права
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2300-5114>
u.andrusiv@gmail.com*

Косак В.М., Андрусів У.Б. Реквізиція як підстава припинення права власності в умовах воєнного стану.

Статтю присвячено дослідженню особливостей здійснення реквізиції в умовах воєнного стану. Акцентовано, що незважаючи на принцип непорушності права власності, на законодавчому рівні закріплена можливість примусового оплатного відчуження права власності.

Констатовано, що для визначення правомірності втручання у право приватної власності шляхом реквізиції необхідно враховувати критерії трискладового тесту: законність втручання, суспільна необхідність і пропорційність.

Підтримано позицію науковців, які стверджують, що підставою реквізиції в умовах воєнного стану є юридичний склад. На основі проведеного аналізу законодавчих положень виокремлено основні ознаки, притаманні реквізиції: покликана задовольняти суспільні інтереси; здійснюється за умови настання чи ймовірності настання надзвичайних обставин; проводиться в адміністративному, а не судовому порядку; спеціальний суб'єкт, уповноважений на прийняття рішення про примусове відчуження; є підставою виникнення права державної власності та припинення права приватної власності; має оплатний характер (попереднє або наступне відшкодування вартості); після припинення надзвичайних обставин колишній власник наділений правом вимоги повернення реквізованого майна, якщо воно збереглося.

Підкреслено, що реквізиція повинна супроводжуватися чітким документальним оформленням: для підтвердження факту примусового відчуження майна складається акт, невід'ємним додатком до якого є документ, що містить висновок про вартість майна. Констатовано, що момент припинення права власності у власника та виникнення його у держави пов'язується з датою підписання акту про примусове відчуження майна.

Встановлено, що об'єктом реквізиції може бути як індивідуально визначене майно, так і майно, наділене родовими ознаками. Тому запропоновано уніфікувати положення Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» з приписами ЦК України. Підкреслено, що незважаючи на відсутність прямої вказівки у Земельному кодексі України, реквізиція є однією з підстав примусового припинення права власності на земельні ділянки. Зроблено висновок, що здійснення реквізиції є підставою припинення не лише права власності, а й речових прав на чуже майно.

Визначено, що власник може оскаржити оцінку реквізованого майна шляхом пред'явлення позову про відшкодування його вартості. Розкрито особливості повернення майна, яке було примусово відчужено поза волею власника.

Констатовано, що спір про оскарження актів про примусове відчуження є приватноправовим, оскільки має місце посягання на речове право особи.

Ключові слова: реквізіція, право власності, припинення права власності, набуття права власності, майно, речові права на чуже майно, воєнний стан, земельна ділянка.

Kossak V.M., Andrusiv U.B. Requisition as a ground for termination of property rights under conditions of martial law.

The article is devoted to the study of the peculiarities of requisition under conditions of martial law. It is emphasized that despite the principle of inviolability of property rights, the possibility of forced alienation of property rights is enshrined at the legislative level.

It was established that in order to determine the legality of interference with the right of private property through requisition, it is necessary to take into account the criteria of the three-fold test: the legality of the interference, public necessity and proportionality.

The position of scientists who claim that the basis of requisition under martial law is the legal structure is supported. On the basis of the analysis of the legislative provisions, the main features inherent in requisitions are identified: is aimed at satisfying public interests; is carried out under the condition of occurrence or probability of occurrence of extraordinary circumstances; is conducted administratively, not judicially; a special entity authorized to make a decision on forced alienation; is the basis for the emergence of the right of state ownership and the termination of the right of private ownership; has a compensatory nature (preliminary or subsequent reimbursement of the cost); after the cessation of extraordinary circumstances, the former owner has the right to demand the return of requisitioned property, if it is preserved.

It is emphasized that the requisition must be accompanied by clear documentation: to confirm the fact of forced alienation of property, an act is drawn up, an integral appendix to which is a document containing a conclusion on the value of the property. It was established that the moment of termination of the ownership right of the owner and its occurrence in the state is connected with the date of signing the act of forced alienation of property.

It has been established that the object of requisition can be both individually determined property and property endowed with ancestral characteristics. Therefore, it is proposed to unify the provisions of the Law of Ukraine "On Transfer, Expropriation or Seizure of Property under the Legal Order of Martial Law or State of Emergency" with the provisions of the Civil Code of Ukraine. It is emphasized that despite the absence of a direct instruction in the Land Code of Ukraine, requisition is one of the reasons for the forced termination of ownership of land plots. It was concluded that requisition is the basis for terminating not only ownership rights, but also real rights to someone else's property.

It was determined that the owner can challenge the assessment of requisitioned property by filing a claim for reimbursement of its value. The specifics of the return of property that was forcibly alienated against the will of the owner are disclosed.

It was established that the dispute about the appeal of acts of forced alienation is a matter of private law, since there is an encroachment on a person's property right.

Keywords: requisition, right of ownership, termination of right of ownership, acquisition of right of ownership, property, real rights to someone else's property, martial law, land plot.

Постановка проблеми. Важливою конституційною гарантією є забезпечення державою охорони та захисту речових суб'єктивних цивільних прав. Статтею 41 Конституції України проголошено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності [1].

Гарантії непорушності права власності закріплені й на міжнародному рівні. Згідно зі ст. 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [2].

Науковцями слушно наголошується, що європейська судова практика свідчить, що забезпечення суспільних інтересів має здійснюватися без протиправного позбавлення права власності окремих

суб'єктів. Право власності необхідно розглядати як абсолютне право, а його припинення допускається лише на підставах і в порядку, визначених законодавством [3, с. 98].

Незважаючи на принцип непорушності права власності, на законодавчому рівні закріплена можливість примусового відчуження права власності. Правовий примус є необхідним засобом впливу держави на поведінку учасників цивільних правовідносин.

В умовах сьогодення, з метою забезпечення безпеки державних та суспільних інтересів, особливого значення набуло застосування такої правової конструкції як реквізиція, що опосередковує відносини припинення права власності поза волею власника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Реквізиція, як одна з підстав оплатного примусового припинення права власності, була предметом наукових розвідок низки вчених: А.Б. Гриняка, Д.М. Білецького, В.І. Крата, В.О. Кучера та ін. Разом із тим, у зв'язку з військовою агресією російської федерації перед державою постали нові безпекові виклики, а тому застосування інституту реквізиції набуло особливо значення, що і зумовило звернення до обраної проблематики.

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу правового регулювання оплатного примусового відчуження майна на користь держави в умовах воєнного стану та віднайдення шляхів удосконалення механізму його здійснення.

Виклад основного матеріалу. Введення правового режиму воєнного стану в Україні зумовлює необхідність застосування державою низки обмежувальних заходів, зокрема щодо суб'єктивних цивільних прав власників майна.

Запровадження таких заходів відповідає як міжнародним нормам, так і положенням національного законодавства. Відповідно до ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом [4].

Статтею 64 Конституції України регламентовано, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень [1].

Одним із обмежувальних заходів, який може використовувати держава в умовах воєнного чи надзвичайного стану, є реквізиція. Метою її застосування є усунення наслідків, які настали у зв'язку з надзвичайними обставинами, або запобігання їх настанню.

Норми, які регламентують правову конструкцію реквізиції, покликані вирішити колізії публічного інтересу та цивільного права (зокрема, права власності, інших цивільних прав) [5, с. 168].

У рішенні Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справі «Іванов проти України» зазначено, що позбавлення власності може бути виправдане лише у тому випадку, якщо наявно, *inter alia*, що воно здійснене «в інтересах суспільства» і «відповідно до вимог, передбачених законом». Більше того, повинно бути досягнуто «справедливого балансу» між вимогами загального інтересу суспільства і вимогами захисту основних прав осіб [6].

Отже, для визначення правомірності втручання у право приватної власності (у тому числі шляхом експропріації) необхідно враховувати елементи трискладового тесту: законність втручання; легітимна мета, тобто суспільна необхідність; пропорційність, тобто забезпечення справедливого балансу між застосовуваними засобами та очікуваною метою, не покладення на особу надмірного тягаря.

Правовим підґрунтям для оплатного припинення права власності поза волею власника є приписи Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про військово-транспортний обов'язок».

Пунктом 4 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» до заходів правового режиму воєнного стану, які можуть застосовуватися, віднесено примусове відчуження майна, що перебуває у приватній або комунальній власності, для потреб держави [7].

Статтею 353 ЦК України унормовано, що у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчу-

жене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (реквізіція). В умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості [8].

У доктрині реквізіція розглядається як примусове оплатне відчуження майна державою у власника при існуванні надзвичайних обставин на підставі та в порядку, визначеному законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості або без такого [9].

У практиці ЄСПЛ реквізіція трактується ширше, ніж у законодавстві України. Під нею розуміються різні способи примусового вилучення майна у власника [5, с. 171].

Спеціальним нормативно-правовим актом, який визначає механізм примусового відчуження майна у фізичних та юридичних осіб для потреб держави в умовах воєнного стану, є Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану». У розумінні ст. 1 зазначеного нормативно-правового акту примусовим відчуженням майна вважається позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та яке переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за умови попереднього або наступного відшкодування його вартості [10].

Примусово відчужене майно переходить у власність держави. Тобто реквізіція є підставою припинення права приватної власності на майно поза волею власника. Припинення права власності трактується як абсолютна та безповоротна втрата правового зв'язку між власником і майном, яке йому належить, внаслідок вчинення певної дії чи настання різноманітних юридичних фактів [11, с. 49]. Разом із тим реквізіція є підставою набуття винятково права державної власності, тобто реквізоване майно не може переходити у комунальну власність.

Об'єктом реквізіції, як вбачається з приписів ст. 353 ЦК України, може бути будь-яке майно, під яким розуміється окрема річ, сукупність речей, майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК України). Жодних винятків щодо того, яке майно не може підлягати примусовому відчуженню, основний акт цивільного законодавства не містить. Дещо інший підхід щодо визначення об'єкта, який може бути примусово відчужений, закладений законодавцем у Законі України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану». Так, аналіз дефініції терміну «примусове відчуження» дозволяє висувати, що об'єктом реквізіції може бути лише індивідуально визначене рухоме та нерухоме майно. Прогалиною цієї дефініції є те, що нею не охоплюються речі, визначені родовими ознаками, а відтак неврегульованим залишається алгоритм примусового відчуження цих предметів матеріального світу. Тому вважаємо за доцільне привести у відповідність положення цього нормативно-правового акту з приписами ЦК України.

Натомість у проєкті Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення реквізіції як інституту захисту суспільних інтересів в умовах воєнного або надзвичайного стану» пропонується розширити коло об'єктів реквізіції, відносячи до них: майно; важливі для національної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я населення, житлово-комунального господарства України або її окремих областей, територіальних громад підприємства (єдині майнові комплекси), господарські організації, їх відокремлені підрозділи, які здійснюють виробництво, передачу (транспортування), забезпечення іншим чином населення водою, електричною енергією, газом, нафтопродуктами, а також лікарськими засобами та іншими визначеними товарами першої необхідності; корпоративні права власників, учасників, акціонерів, частки у статутному капіталі господарських організацій та підприємств, зазначених в абзаці 3 цієї частини [12].

Неоднозначно на доктринальному рівні вирішується питання щодо можливості реквізіції земельної ділянки. Відсутність уніфікованого підходу пояснюється тим, що у Земельному кодексі України до підстав припинення права власності чи інших речових прав на земельну ділянку не віднесено реквізіцію. На наш погляд, незважаючи на відсутність прямої вказівки у кодифікованому законі, реквізіція є однією з підстав примусового припинення права власності на земельні ділянки. З огляду на це, заслуговує на схвалення підхід вчених, які акцентують на необхідності передбачити у Земельному кодексі України положення про примусове відчуження земельних ділянок в умовах воєнного чи надзвичайного стану [13, с. 201].

Неврегульованим залишається питання щодо особливостей застосування реквізіції стосовно майна, яке перебуває на іншому, відмінному від права власності, речовому праві. На законодавчому рівні до підстав припинення речових прав, які похідні від права власності, зокрема речових прав на чуже майно, не віднесено зміну власника. Відтак, у разі примусового відчуження речові права цих

титульних володільців будуть порушені. З огляду на це, вважаємо за доцільне доповнити ст. 718, 399, 406, 412, 416 ЦК України, якими окреслено коло підстав для припинення відповідних речових прав, положеннями про реквізицію.

Солідаризуємося з висловленою у цивілістичній доктрині позицією, що підставою реквізиції в умовах воєнного стану є юридичний склад, кожен з елементів якого становить певний юридичний факт (оголошення воєнного стану, прийняття уповноваженим органом рішення про реквізицію), сукупність яких може спричинити припинення права власності у попереднього власника та його виникнення у держави. Відтак, лише за наявності усіх юридичних фактів настане кінцевий правовий результат – перехід у державну власність майна, необхідного для захисту держави чи виконання інших супутніх цьому функцій [14, с. 21].

Зважаючи на те, що реквізиція здійснюється за надзвичайних обставин, які вимагають невідкладного реагування, примусове відчуження майна проводиться в адміністративному, тобто поза-судовому порядку.

Необхідною передумовою проведення реквізиції, як виняткового способу припинення права приватної власності, є оголошення воєнного стану, тобто видання Президентом України указу про введення воєнного стану з подальшим затвердженням його Верховною Радою України.

У разі виникнення потреби у запровадженні та виконанні заходів правового режиму воєнного стану приймається рішення про реквізицію. Суб'єктом, уповноваженим на прийняття рішення про примусове відчуження майна під час воєнного стану, є військове командування за погодженням із районною, обласною міською адміністрацією чи виконавчим органом місцевої ради. У місцевостях, на території яких ведуться бойові дії, примусове відчуження здійснюється без погодження на підставі рішення Головнокомандувача Збройних Сил України (ст. 4 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану») [10].

Майно, яке підлягає примусовому відчуженню, підлягає обов'язковій оцінці, що проводиться професійним оцінювачем (як виняток, може проводитися органами державної влади або органами місцевого самоврядування) у порядку, передбаченому Законом України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні».

Така оцінка може бути оскаржена у судовому порядку. Постає запитання, який ефективний спосіб захисту обрати особі, яка не погоджується із визначеною вартістю примусово відчужуваного майна. Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що звіт про оцінку майна не створює жодних правових наслідків для учасників правовідносин з оцінки майна, а лише відображає та підтверджує зроблені суб'єктом оціночної діяльності – суб'єктом господарювання висновки і його дії щодо реалізації своєї практичної діяльності. Отже, встановлена правова природа звіту про оцінку майна унеможливує здійснення судового розгляду щодо застосування до нього наслідків, пов'язаних зі скасуванням юридичних актів чи визнанням недійсними правочинів [15]. З урахуванням цього, на наше переконання, власник може оскаржити оцінку реквізованого майна шляхом пред'явлення позову про відшкодування його вартості.

Реквізиція повинна супроводжуватися чітким документальним оформленням. Так, для підтвердження факту примусового відчуження майна складається акт, невід'ємним додатком до якого є документ, що містить висновок про вартість майна. Сама з датою підписання акту пов'язується момент припинення права власності у власника та виникнення його у держави.

Примусове припинення права власності шляхом реквізиції повинне супроводжуватися виплатою компенсації, яка здійснюється як перед, так і після відчуження майна.

У разі попереднього відшкодування власник отримує компенсацію до моменту підписання акту про примусове відчуження майна на підставі висновку про його оцінку. Натомість наступне відшкодування здійснюється упродовж п'яти бюджетних періодів після скасування воєнного стану на підставі поданої колишнім власником заяви до територіального центру комплектування та соціальної підтримки. Порядок здійснення наступної компенсації унормований постановою Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2012 р. № 998.

Питання стосовно того, чи компенсація, яка вимагається згідно зі ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції, повинна відповідати ринковій вартості вилученого майна, буде визначатиметься тим, що вважається справедливим балансом між державними та приватними інтересами, але з огляду на цілі встановлення значно нижчої вартості може розглядатися як накладення надмірного тягаря на зацікавлених власників (рішення ЄСПЛ *Andrews проти Сполученого Королівства* від 26.09.2000 р.) [16].

Якщо після скасування воєнного стану майно, яке було примусово відчужене, збереглося, колишній власник наділений правом вимагати його повернення в судовому порядку. З моменту набрання законної сили судовим рішенням, у такої особи поновлюється право власності на майно. Разом із тим, на неї покладається обов'язок повернути отриману компенсацію, за вирахуванням розумної плати за користування майном. Поза увагою законодавця залишається питання щодо того чи підлягає відшкодуванню шкода, завдана внаслідок пошкодження майна. Уважаємо, що при визначенні суми коштів, які підлягають поверненню, необхідно враховувати стан майна.

Крім того, колишній власник наділений правом вимоги надання йому іншого майна на заміну примусово відчуженого (ст. 12 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану»). Проте порядок отримання майна у такий спосіб не визначений.

У разі порушення законодавчо закріпленого порядку здійснення реквізиції (до прикладу, прийняття рішення неуповноваженим суб'єктом, проведення відчуження за відсутності належного документального оформлення) особа може оскаржити неправомірне відчуження у судовому порядку. У контексті цього варто відзначити, що спір про оскарження актів про примусове відчуження є приватноправовим, оскільки має місце посягання на речове право особи, майно якої реквізоване. На підтвердження цього судження звернемося до матеріалів судової практики.

У постанові від 23 жовтня 2019 р. у справі № 352/536/17 Велика Палата Верховного Суду вказує, що якщо особа стверджує про порушення її прав наслідками, що спричинені рішенням суб'єкта владних повноважень, яке вона вважає неправомірним, і такі наслідки призвели до виникнення, зміни чи припинення цивільних прав або інтересів цієї особи, то визнання незаконним такого рішення і його скасування є способом захисту відповідних цивільних прав та інтересів [17].

У справі № 904/868/22, предметом позову якої є оскарження актів щодо примусового відчуження нерухомого майна, Верховний суд зазначає, що спір має приватноправовий характер, якщо він обумовлений порушенням або загрозою порушення приватного права чи інтересу конкретного суб'єкта, що підлягає захисту у спосіб, передбачений законодавством для сфери приватноправових відносин, навіть якщо до порушення приватного права чи інтересу призвели управлінські дії суб'єктів владних повноважень. Якщо в результаті прийняття рішення суб'єктом владних повноважень особа набуває чи втрачає речове право на об'єкт нерухомого майна, то спір стосується права цивільного і підлягає розгляду в порядку цивільного чи господарського судочинства залежно від суб'єктного складу сторін спору. Отже, спір, що виник між сторонами, стосується майнових прав позивачів, не зважаючи на те, що виник у площині публічного інтересу [18].

Висновки. Резюмуючи викладене, зауважмо, що в умовах запровадження правового режиму воєнного стану допускається обмеження речових прав, зокрема шляхом примусового відчуження майна поза волею власника (титульного володільця). Тобто, незважаючи на принцип непорушності права власності, законодавець закріпив легітимні підстави примусового припинення права власності.

Іманентними ознаками реквізиції є: покликана задовольняти суспільні інтереси; здійснюється за умови настання чи ймовірності настання надзвичайних обставин; проводиться в адміністративному, а не судовому порядку; спеціальний суб'єкт, уповноважений на прийняття рішення про примусове відчуження; є підставою виникнення права державної власності та припинення права приватної власності; має оплатний характер (попереднє або наступне відшкодування вартості); після припинення надзвичайних обставин колишній власник наділений правом вимоги повернення реквізованого майна, якщо воно збереглося.

Не зважаючи на те, що реквізиція є дієвим інструментом забезпечення безпеки та захисту суспільних інтересів, вона повинна здійснюватися відповідно до закону, забезпечуючи дотримання справедливої рівноваги між державними та суспільними інтересами і фундаментальними правами фізичних та юридичних осіб.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#Text>.
2. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535/conv#Text.

3. Коссак В. Експропріація і вилучення майна: європейська судова практика. *Право України*. 2016. № 1. С. 93–100.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
5. Захист права власності. Правові позиції Верховного Суду: коментарі науковців / за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2020. 496 с.
6. Рішення ЄСПЛ від 13 вересня 2005 р. у справі «Іванов проти України» (заява № 74104/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_415#Text.
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n5668>.
9. Крат В. Про інститут реквізиції в цивільному праві. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/presentr/news/1263315/?fbclid=IwAR0suNuxzabZi1IUmXCYZeCy_SFHHWprVHYTLM-KoOzCN-j4q_11TmEA8Ptg.
10. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 17 травня 2012 р. № 4765-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17>.
11. Білецький Д.М. Способи припинення права приватної власності за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 207 с.
12. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення реквізиції як інституту захисту суспільних інтересів в умовах воєнного або надзвичайного стану № 4673 від 29 січня 2021 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70947.
13. Наконечний А.Б. Примусове відчуження земельних ділянок як засіб реалізації конституційних положень в законодавстві України. *Юридичний вісник*. 2014. № 1. С. 199–205.
14. Гриняк А.Б. Примусове відчуження майна в умовах воєнного стану в Україні. *Нове українське право*. 2022. Випуск 2. С. 21–28.
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 березня 2018 р. у справі № 914/881/17. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/V5180369?an=1>.
16. Бюлетень Комітету захисту прав людини НААУ (інформаційний дайджест новин у сфері захисту прав людини) за I квартал 2020 року. Випуск 1. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/%D0%9A%D0%97%D0%9F%D0%9B.pdf>.
17. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 жовтня 2019 р. у справі № 352/536/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85443560>.
18. Постанова Верховного Суду від 14 лютого 2023 р. у справі № 904/868/22. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109046101&red=1000030e6ec57a6781c77d1c36f4e235f34c82&d=5>.